

Халикова Н.С.

**ЖАЗУШЫ Т. ӘЛІМҚҰЛОВ
ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ
СУРЕТКЕРЛІК ШЕБЕРЛІК
ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ТАНЫМ**

*В статье рассматривается
художественное мастерство
писателя Т.Алимкулова.*

*The art work of the writer T.Alimkulov is
considered in this article.*

Өмір шындығы көркем әдебиетте көркем шешімдер арқылы ашылатыны белгілі. Яғни, қандай шығарма болсын негізінен белгілі көркемдік бейнелеу құралдары мен әдіс-тәсілдердің нәтижесінде дүниеге келеді. Олар өзінше жүйе түзе келе, шығарманың басқаға ұқсамайтын ерекше табиғатын құрайды. Шығармада қолданыс тапқан бейнелеу құралдары мен тәсілдері шығарманың көркемдік деңгейінің көрсеткіштері. Бейнелеу құралдары әдебиетте көбінесе ұғым сөз қолдану тәсілдері, бейнелі сөздер, жалпы түрде құбылту деп аталатын метафора, метонимия, астарлау, теңеу, эпитет және дыбыстық қайталамалар деген мағыналарда қолданылады. Олардың шығарма қасиетін арттырудағы маңызы зор. Автордың идеясын жүзеге асыратын шығарманың тілі. Олай болса, шығарма тілінің құнарлылығының жоғары болуы шарт. Жазушы тілі бейнелі, образды болумен қатар терең ойға құрылуы тиіс. Көркем шығармада шеберлікке жетудің жолдары көп. Түптеп келгенде, солардың ең бастысы – шығарманың тілі. Көркем, шынайы тіл шығарманың қадір-қасиетін айқындайды.

Жазушы халықтың тіл мәйегі – қанатты сөздер, мақал-мәтелдер, шешендік сөздер және көркемдік форманың жекелеген элементтері – теңеулер мен эпитеттерді, басқа да бейнелеуіш сөз өрнектерін шығарма мәтініне, кейіпкер сөзіне, авторлық баяндауларда орын тауып, ұтымды пайдаланылып отыруы қажет. Кейіпкер образын сомдауда, тарихи шындықтың шежіресін шертуде сөз маржандарының әсері зор. Сондай-ақ, шығарманың ішкі құрылысы да жазушының айтар ойына негіз боларлық көркемдік шешім ретінде үлкен жүк көтеріп тұрады.

60-80-жылдар қазақ қаламгерлері туындыларының бір ерекше тұсы да – халықтың тіл мәйегі – мақал-мәтелдерді шығарма мәтініне, кейіпкер сөзіне, авторлық баяндауларға орын тауып, ұтымды пайдаланып отыратындығы. Бұған мысалды Тәкен Әлімқұлов туындыларынан көптеп кездестіруімізге болады. Тәкен шығармаларында мақал-мәтелдерді өз мақсатына орай орынды қолданып отырған. «Келгенше қонақ ұялады, келген соң үй иесі ұялады», «Жақсының дидары алыс, даңқы жақын», «Ағайын жоқ болсаң бере алмайды, бар болсаң көре алмайды», «Бір күн тұзын тартқанға қырық күн сәлем», «Ұяда не көрсен, ұшқанда соны ілесін», «Күш атасын танымас» т.б. Осылайша жазушы шығармашылық табысына қазақ ауыз әдебиетінің ықпалы, өнегелі үлгісі өз әсерін тигізіп отырды. Сондай-ақ Тәкен шығармаларында халық тіліндегі тұрақты тіркестер мен ауыс мағынадағы сөздер тонның ішкі бауындай кірігіп, жымдасып жатады. Мысалы, «өңгіменің тамызығына тұтана бастады»,

«бес саусағындай белгілі», «тілі мүкіс шежіре», «аузының салуы бар», «қадамы құтты екен», «қысқа жіп күрмеуге келмей», «көңілдің көзін ашып», «жүрек қылын шертетін», «от ауызды, орақ тілді», «оқ бойы озып келу», «қой үстінде бозторғай жұмыртқалағандай», «түймедейден түйедей әңгіме туғызған», «мұрттай ұшыру», «сегіз қырлы, бір сырлы», «сүт пісірімдей уақыт», «аузымен орақ ору», «инемен құдық қазу», «ағынан жарылу», «тоғыз жолдың торабы», «тепкенде темір үзер», «сағы сынған, тауы шағылған» т.б.

Тәкенге тән тағы да бір ерекшелік жазушының тын теңеулерді шебер пайдалануынан көреміз. «Бейне кәрі шалға ұзатылған намысты қыздай сынсып», «сайысқа түсетін балуандай», «құмар ойнаған қудай сазарып», «Шал қақпаннан қарғып өтетін әккі қасқырдай», «сыбызғышы құсын шақырған бүркітшідей», «сүттей ұйып, сілтідей тұнып», «жібектей есілген леп, құйындай ұйытқыған ысқырық», «Түкті шалдың жыбырлаған беті тілі күрмелген шежіреге ұқсаса», «Кербездей сылқылдаған сылқан домбыра», «Дауыл соққанда сендей соқтығысып, ұлардай шулайтын шерлі қамыстан шыққан текті сыбызғы», «үркердей шоқталған үрейлі жандар», «көп қасқырдың үстінен қараған кәрі бүркіттей», «әуеде шырылдаған бозторғайды арбаған айдаһардың лебіндей ыстық та үйірімді ысқырық», «сұңғақ сұлу домбыра тұсаулы жібектей әсер етті», «Домбыра да алғашқы аптығы басылған тарпан тұлпардай әсем ырғаққа ауыса берді» т.б. Тәкен шығармашылығының ұлттық ерекшелігін қазақ халқының бай ауыз әдебиеті үлгілеріне зор мән берушілік белгілерінен анық байқаймыз.

Халық тілінің теңіздей тереңінен асыл сөз теруге жалықпаған суреткер ғана әдебиетте үлкен жетістікке қол жеткізіп, шеберлік шыңына шыға алады. 60-80-жылдардағы қазақ әдебиетін сөз еткенде туындылары сөз оралымдары, тіл байлығымен ерекшеленетін қаламгер Т. Әлімқұлов шығармашылығын жеке дара бөліп қарастыру қажеттілігі туындайды. Себебі жазушы шығармалары өз қаламдастарынан жанрлық, композициялық, лексикалық, жалпы тілдік-стильдік жақтарынан ерекшеленіп тұрады.

Тәкен шығармаға әдемі әуез беретін тіркестерді жиі пайдаланып отырған. «Орманның сусылы, бұлақтың сылдыры, көлдің күрсінуі», «тозған дауыс, шытынаған сыбызғы», «өкінішті үіл, сынсыған саз», «сыбдырлаған қалың тал, күрсінген құрдым көл, көкте жүзген зуыл» т.б. «Қоңыр күйлер, жұмбақ сарындар, ақжелең әуендер, қисынды құбылыстар, кербез келісімдер, лала лебіздер» деп сөздерді қосарлап қолдануда да жазушы шеберлік танытады. «Біреулер тамсанады, біреулер күрсінеді, енді біреулер демін ішіне тартып сұрланады», «Күні бойы сейіл, сүйсініс, күйініш, үміт, наз, нала домбыра тілінің түйсікшіл шежіресіне айналады» деп, сезімнің сан алуан бояуын қайталай келе оларды тірілтеді. «Мәңгілікпен сырласқан, ұғысқан, баян табысқан жардай», «Үнілеген, аһылаған, камыққан, торыққан әуен» деген тіркестердегі есімшелі сөздерді топтап қолдану да Тәкен қолтаңбасына тән құбылыс.

Тәкеннің «Кертөлғау» атты әңгімесінің көркемдік әлемі өзінше бір дүние. Әңгімеде Тәкен домбыра үнінен шыққан дыбыстарды, әуендерді, ызындарды бейнелі түрде көркем суреттеп өтеді. «Бипыңдаған биязы жібек дыбыстар қоңыр күздің сары желіндей ызындап белестің сағымындай нәзік толқып, титық құртады», «Булыққан, үйірілген, боздаған дыбыстар бас қосып, бейне бір хормен ән шырқағандай, аңқылдап, аңырап кетті» деп жалғыз-жалғыз сөздерді тіркестіре келе дыбыстың қасиетті үнін оқырманына сезіндіре жеткізеді. Тәкеннің домбыра жайлы жазған өзге де туындыларын оқи отырып, құлағымызға домбыра даусының күмбірлеген үні естілгендей әсер аламыз. «Жиендік» әңгімесінде: «Кенжештің еті қатпаған балауса саусағы бұралаң дыбыс, сынсыған ызындарға ерекше дәмді әуен бітіріп, күйдін бояуын қоюлатып, жаңа қалыпқа түсіре бастады», «Көкейкесті» әңгімесінде: «Дүбірлеген дыбыстар қара дауылдың екпініне ұқсап, үрей ұшырады. Бірте-бірте жібектен түйілген түйіндей көркем шалыс басталып, домбыра ыңқылдауды шығарды. Бағанағы ақжелең дыбыстар сарғайып, қоңырланып, балаусалық ширыққандай, саумал ашынғандай, ащы үйірімдер дүбірлеп кетті», Ал «Сарыжайлау» әңгімесінде «дәмді саз, құйқылжыған дыбыстар», «жүйріктей жүйткіп, жорғадай тайпаланатын ырғақтар», «дөңгеленген дыбыстар», «шөлкем-шалыс дыбыстар» деп домбыраның қос ішегінен шығып жатқан неше түрлі дыбыстарды қара сөз құдіретімен суреттеп береді.

Ұлттың рухани әлемі мен жан сұлулығын, ерлігі мен өрлігін, даралығы мен дарындылығын, дархандығы мен даналығын т.б. сан алуан қасиеттерін күй әуені шежіре етіп шертіп береді. Қазақ халқының рухани қазынасы сыбызғы, қобыз, домбыра жазушы қаламына ілініп, көркемдік қуаты жоғары дүниелер туындаған. Адам рухы ең алдымен тілі арқылы қалыптасса, содан кейін музыка, ырғақ, әуен, күй мен ән арқылы шыңдала түсетіні белгілі. Күй құдіреті ғажайып музыка үнімен жүрек қылын тербейтін қасиетке ие. Сол қасиетті оқырманына шынайы жеткізіп, күй тілін сезіндіре алған қаламгердің бірі – Тәкен Әлімқұлов болатын. Жазушының стилін шығармаларында кездесетін бейнелі ойларынан

іздеуіміз керек. Тәкеннің творчестволық даралығы, стилі ойларын бейнелі түрде жеткізуінен байқалады. Тәкен тудырған сөйлемдер түгелдей көркем образға құрылып жатады.

Көркем әдебиетте бейнелі сөз, көркем өрнек деген ұғымдар бар. Көркем әдебиет ең алдымен жазушының тіл байлығы арқылы бағаланады. Көркем шығарманың эстетикалық нысанын, идеясы мен тақырыбын ашуда, жазушының шығарма арқылы көрсеткісі келген өмірлік шындығын бейнелеуде, кейіпкер бейнесін сомдауда, жалпы шығарманың мұрат бағдарын айқындауда ең басты құрал тіл болып табылады. Әр жазушының өзіне тән жазу стилін, жазушының ешкімге ұқсамайтын өзіндік қолтаңбасын танытатын басты белгі де шығарма тілде жататындығын айтып өттік. Қаламгер Т. Әлімқұлов шығармаларындағы көркемдегіш тәсілдер, сөйлем құрылысындағы ерекшеліктер жазушының алға қойған мақсатына жұмыла қызмет етеді. Көркем шығарманың көркемдігін арттыруға сөздердің мағыналары ғана қызмет етіп қоймай, сөйлемнің синтаксистік құрылымы да белгілі бір дәрежеде өз әсерін тигізеді екен. Тәкен туындыларында кездесетін бірыңғай мүшелі сөйлемдердің шығарма көркемдігін арттыруға әсері үлкен. «Көкшетау мен Айыртаудың сылқылдаған бұлағы, күрсінген көлі, шулаған орманы, сыбызғы шалған желі Ақанды ерте әлдиледі» Енді бір шығармаларында «Желден басқа ермегі болмай құлазып жатқан жесір жайлау», «Талайдың басын жұтқан мыстан құм», «Мейірімсіз көлденендеген Ақкемер» деп, жазушы табиғи ортаны жандандыра суреттей келе, шығарма әсерлілігін, сөздегі образдылықты күшейтеді.

Тәкен Әлімқұлов шығармаларындағы сөйлемдердегі етістіктер де басты назар аударуды қажет етеді. Себебі сөйлемдердегі ерекше қолданыстағы етістік сөздер көркемдік рен беріп тұр. Олар қайталанып келіп, оқиғаға екпін дарытып, авторлық ойға көркемдік салмақ қосады. Сөйлемдердегі етістіктерге -дай, -дей жұрнағының тіркесе келуінің жиі кездесуі «Қараой» әңгімедегі ақын тағдырының, оның көңіл-күйінің өмір шындығымен үндесе келген байланысын қамтамасыз етіп тұрғандай. Сондай-ақ, әңгіменің соңында суреттелген Махамбет өлімінен кейінгі қаралы жағдайды беруде жазушы (келмей кетті, өткізіп жатты, арыздасты, қала берді, етпеттеп еңіреді, айнала берді, боздады, аңырады, дөңгеленіп бара жатты, ай тұтылды) сияқты етістіктердің бірінен кейін бірінен қолдануы ақын трагедиясының, жалпы адам мен заман трагедиясының бар шындығын ширықтыра жеткізудегі дәл табылған көркемдік бейнелеу құралдары болып табылады [1, 110 б.]. Яғни, мәтіннің драматизмге толы ереше динамикасын беруге сөйлемдердің құрылысы мен қимыл-қозғалысты білдіретін сөздердің (етістік) еселей қолданысы қызмет етіп тұрғанын байқау қиын емес. Шығармадағы әр түрлі формадағы етістіктердің көтерер көркемдік жүгі үлкен. Қаламгердің «Махаббат күйігі» әңгімесінде: «Енді, әйел зілдей жүкті қолымен алма кезек көтеруге мәжбүр болды. Ұдайы қираландап, майысып, талмаурап шарасыздықтың сапарына шыдап бара жатты». Етістіктің көтерер көркемдік жүгін Әуезов шығармаларынан да байқаймыз. Ұлы жазушының «Абай жолы» роман-эпопеясындағы ақын бойындағы ауыр қасіретті жазушы психологиялық тұрғыда былай бейнеленеді: «Абай үшін қазір дүние жыртылып, бұзылып, құлап, тозып бара жатқандай. Бұл білген жақын дүние дәл солай» Мұндағы көсемше формалы етістіктердің бірінен кейін бірінің тізбектеле қолданылу арқылы ақын трагедиясы тереңдей түседі.

Жазушының «Қараой» әңгімеде жазушы Махамбет өмірінің соңғы сәтінің шындығын психологиялық тұрғыда шебер жинақтаған. Әңгіме барысында Махамбет өткен өмірінің басты кезеңдерін көз алдына елестетіп, өмір жолына ойша шолу жасайды. Жалғыздықтан көңілі жабырқаған ақын Қараойға қарап сыр шертеді, өмірінде жасаған істерінің он – терісін саралап шығып, оған өзінше баға береді. Әңгімеде Махамбетті қалың елмен «астарластырушы» Ықыласқа күдікпен қараған ақынның ішкі күйінің терең толғаныстарын дамыта отырып суреттеуде жазушы шеберлік танытқан. Авторлық баяндаулардағы образды оралымдар мен соны көркемдік бейнелеу құралдарының жиі кездесуін жазушы шығармашылығының табысы деп түсінуімізге болады. Олар шығармадағы кейіпкердің жан әлеміндегі құбылыстарын өмір шындығымен ұштастыра беруде өте тиімді көркемдік тәсіл ретінде қызмет атқарып тұр. Соның бірі шығарма бойында кездесетін теңеулердің ерекше қолданысы. Әңгіме басында жазушы Махамбеттің көңіл-күйін өз үйлесімін тапқан теңеулер арқылы табиғи ортамен бірлікте берген. Әңгіме желісінде ақынның тығырыққа тірелген тағдырын, жалғыздығын, көңіліндегі күдікті ойларын жеткізуде автор теңеулерді шеберлікпен қолданып отырған. Сол арқылы әлеуметтік орта шындығы да көрініс тауып отырады.

Балалық шағындағы Қараой қойнауын көз алдына елестете, оның бүгінгі «жатырқау түзге» айналған бейнесін ақынның көңіл-күйімен қатар өрбіте берудегі теңеулер жазушының айтайын деген ойын дәл жеткізіп тұр. «...Баяғы балдай балалық, сағынышты шақ қалған ойпаң – көзіне оттай ыстық та, жаудай жат та. Ынтыға есейген, торыға тоқыраған, дерттен қайта ашынған ақын Қараойды бірде қайта

құтайған құтқа баласа, бірде елі ауып кеткен сары жұрттын төрінде төңкеріліп жатқан кара шаңыраққа ұқсатады. Көзі көміліп қалған бұлақ, бастаулар тілі байланған шежіредей ыммен сыр шертсе, сансыз жылдың дауылына, жауынына шыдаған тамырлы өсімдіктер көзі тірі куәдей сыбдырлайды...» Мәтін бойындағы тосын, тын теңеулер өзіндік ерекшелігімен мен мұндалап қол бұлғап тұрғандай. Тәкеннен мұндай тосын қолданыстарды көптеп кездестіруімізге болады. «Дөңбекшіген ақынның көңіліне тыннан мұнды өлең оралып, тұла бойы қорғасындай балқып бара жатты. Тал түсте тұтылған күндей қаралы, қаранғыда аққан жұлдыздай азалы, көкейден кетпес бейнелер елестеп, екпінді ұйқасымын таба бастады...» Мұнда да ақынның ішкі көңілін берудегі теңеудің қызметі айқын аңғарылып тұр. Ықыласты Жантық бейнесімен қатар қоя көз алдына елестеткен Махамбет ақынның бойындағы күдікті ойын жазушы әңгімеде: «...Енді Ықылас кешіккен сайын сыбайлас аңшыдай сүйсіндірмей, сауықшыл жардай күдік туғыза бастады...» деген образды ой оралымдарымен күшейте түседі. Бұл теңеулі сөздер қазақ ұғымына ғана етене жақын, ұлттық бояуы қанық. Жаумен жалғыз алысқан Махамбетті автор «құрыққа ілінген құландай» деп бейнелі суреттесе, баласы Нұрсұлтанның өжеттілігін «оқ жыландай атылды» деп сипаттайды.

Ерте заманнан бері адам өзінің ой-пікірін суретті сөз арқылы беруге ұмтылған. Осының нәтижесінде эпитеттер туындап отырды. Эпитеттер әдеби шығармалардағы кейіпкер портретін жасауда, образын сомдауда, табиғи ортаны суреттеуде қолданыс табумен қатар уақыт өте келе әлеуметтік мән-мағынаға да ие болды. Эпитеттер шығармада жай қолданылмай, суреттеліп отырған жайдың мәнін аша түсу үшін пайдаланылады. Олардың кейіпкер бейнесін сомдаудағы ролі зор. Жазушы «Қараой» әңгімесінде Ықылас бейнесін «жансыз жолаушы», «күдірейген жауырын», «тұманды көз» сияқты эпитеттерді қолдана келе ашқан. Мұндағы эпитеттердің астарында жағымсыз образ, жағымсыз мағына жатқанын байқауымызға болады. «Махамбеттің теңдессіз үлкен жүрегі тынымсыз дүрсіл қағумен болды» деген сөйлемдегі «теңдессіз үлкен жүрек» тіркесі арқылы жазушы Махамбеттің халқының қамын, жері мен елінің азаттығын ойлап соққан үлкен жүрегін бейнелеп жеткізген. Сондай-ақ әңгімеге шырай беріп көркемдігін арттырып тұрған эпитеттерді орынды қолдану арқылы жазушы өз шеберлігін байқатады: «сылдыраған бұлақтар, сынғырлаған шолпылар, төрт аяғын тең баса тайпалаған жорғалар, жел жетпес жүйріктер, желпінген самал, ескен жел, ұйытқыған құйын, салалы саусақтар, құйқылжыған дыбыстар, шалқыған жаз, салтанатты жайлау, сауыры жалпиған шексіз дала, сары садақты сарбаздар, кара мылтықты мергендер, қылышты қылилар, сойылды сотқарлар, дөңгеленген дыбыстар, салалы саусақтар, құйқылжыған дыбыстар, шалқыған жаз, салтанатты жайлау, кербез домбыра» т.б. Тәкен тудырған осындай сұлу сөз иірімдері автор идеясына бағынып, шығарма көркемдігін арттырады. Жазушы пайдаланған барша көркемдік тәсілдердің жиынтығы шығармадағы идеяны ашуға қызмет етеді.

Тіл – халықтың асыл да қымбат бағалы байлығы. Қаламгер адам өмірінің шындығын тіл арқылы оқырманның көз алдына алып келіп, жүрегін сәулелендіретін басты құрал, қуаты мол сырлы бояу. 1960-80 жылдар қазақ әдебиеті көркем тілімен құнды. Бабалар тастап кеткен өрнекті сөз – сарқылмас қазына. Біздің жазба әдебиетіміз өзінің туу, есею шағында ауыз әдебиетінің інжу-маржанынан, кәусар бұлағынан нәр алған. Аталмыш кезең қаламгерлері ұлттық ерекшелікті сақтай отырып, әдеби тілімізді дамытты, бейнелі, образды сөйлемдерінің астарына терен ой дарыта білді.

Шығарманың эстетикалық мәні, оқырманға әсері оның көркемдік деңгейіне, көркемдік құнарлығына байланысты. Кейіпкер бейнесін жинақтауға ықпал ететін көркемдік әдістер, бейнелеуші-көркемдеуші құралдар жүйесі, кейіпкер характерін жасаудағы бейнелеу құралдарының қолданылу принциптері, шығарманың жалпы көркемдік болмыс-бітімі 60-80-жылдардағы қазақ прозасында үлкен жетістіктерімен көзге түсті.

Әдебиеттер:

- 1 Әбдезұлы Қ. Т. Әлімқұлов шығармашылығы және 60-80-жылдардағы қазақ прозасы (дәстүр және жалғастық): Монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 576 б.
- 2 Тоқбергенов Т. Тоғыз тарау. – Алматы: Жазушы, 1974. – 222 б.
- 3 Әбдезұлы Қ. Тарихи тұлға және қазақ әдебиеті: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 163 б.
- 4 Әлімқұлов Т. Шежірелі сахара: Повестер және әңгімелер. – Алматы: Жазушы, 1976. – 192 б.
- 5 Әлімқұлов Т. Кертөлғау: Әңгімелер, поэмалар және повестер. – Алматы: Өнер, 1988. – 365 б.